

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БЕСЧАСТНИЙ В. М.,
доктор наук із державного управління,
професор, ректор
(Донецький юридичний інститут
МВС України)

УДК 342.9**МЕТОДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗБОРУ
ТА ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ**

Стаття присвячена аналізу методів інформаційного забезпечення в протидії злочинності, серед яких – статистичне спостереження, аналіз матеріалів кримінального провадження, аналіз звітів, аналітичної інформації, опитування представників громадськості, віктимологічний моніторинг осіб, контент-моніторинг інтернет-ресурсів, метод експертних оцінок, визначення їх особливостей та переваг.

Ключові слова: методи інформаційного забезпечення, протидія злочинності, опитування представників громадськості, віктимологічний моніторинг осіб.

Статья посвящена анализу методов информационного обеспечения в противодействии преступности, среди которых – статистическое наблюдение, анализ материалов уголовного производства, анализ отчетов, аналитической информации, опроса представителей общественности, виктимологический мониторинг лиц, контент-мониторинг интернет-ресурсов, метод экспертных оценок, определение их особенностей и преимуществ.

Ключевые слова: методы информационного обеспечения, противодействие преступности, опрос представителей общественности, виктимологический мониторинг лиц.

The article is devoted the scientific information management in combating crime including: statistical observation, analysis of the criminal proceedings, analysis reports, analytical information, surveys of the public, victimological monitoring visits, content monitoring of internet resources, method of expert evaluations, to determine their characteristics and advantages.

Key words: methods of information support, combating crime, interrogation respondents, victim monitoring.

Вступ. Актуальним напрямом інформаційного забезпечення процесу протидії злочинності є усунення безсистемності в зборі інформації, неузгодженості між різними суб'єктами в аналізі інформації про криміногенну обстановку та розробкою заходів реагування у випадку її ускладнення, що в результаті не дозволяє прийняти ефективне управлінське рішення і знижує рівень їх реалізації [5, с. 107–108]. У сучасних умовах є нагальним змінити традиційний підхід до збору інформації про злочинність, за яким визнають ряд недоліків та не-

точностей, умови для відомчого впливу, викривлення даних, що впливає на об'єктивність інформації про стан злочинності в державі та про результати роботи правоохоронної системи.

Дослідження інформаційного забезпечення в протидії злочинності присвячувалися науковій праці таких вчених, як О.М. Бандурка, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Джужа, А.Г. Кулик, О.М. Литвинов, О.М. Литвак, Є.Д. Лук'янчиков, В.М. Зінченко, Д.І. Голосніченко, В.І. Шакур, П.Л. Фріс, В. І. Поклад та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті методів інформаційного забезпечення в протидії злочинності, використання яких дозволяє повно і різнобічно отримати інформацію про злочинність для формування об'єктивної і достовірної ситуації про стан злочинності в державі.

Результати дослідження. Під час розкриття сутності методів інформаційного забезпечення зазначимо, що термін «метод» відповідно до Академічного тлумачного словника – це: 1) спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; 2) прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [19]. У свою чергу, інструментарій дослідження (від лат. instrumentum – знаряддя для роботи) – це сукупність методичних і технічних прийомів і операцій, що виступає у формі різноманітних документів (робочих матеріалів) і спрямована на одержання з її допомогою інформації [18, с. 132].

Відомості, що містяться в державній статистичній звітності про злочинність, є результатом здійснюваного спеціальними державними органами на певній території та за певний період часу суцільного спостереження фактів, які належать до предмета кримінологічного аналізу злочинності, їх узагальнення (обрахування) та викладення в спеціальних формах державної статистичної звітності. Ці дані характеризують всю сукупність зареєстрованих злочинів виявлених осіб, які вчинили злочини, та осіб, що потерпіли від злочинів, за рядом суттєвих кримінально-правових та кримінологічних ознак, відображаються в спеціальних таблицях в узагальненому кількісному вигляді, що робить можливим їх безпосереднє використання під час аналітичної діяльності без здійснення підготовчих заходів із збору та обробки інформації [10, с. 54].

За допомогою статистики здійснюється «зворотний зв'язок». Без вірогідної, всебічної і своєчасної інформації ефективні управлінські рішення неможливі.

За допомогою методів статистичного аналізу, зокрема про його рівень, характер, географію, структуру, тенденції розвитку в минулому та майбутньому, питому вагу в структурі злочинності в цілому, здійснюється дослідження окремих її видів, рівня латентності та його зміни, регіональної специфіки, внутрішніх та зовнішніх кореляційних зв'язків організованої злочинності зі злочинністю в цілому та окремими її видами, іншими суспільними явищами. Оскільки з урахуванням кримінальної статистичної звітності здійснюється оцінка роботи даних підрозділів, визначаються напрями її оптимізації, зокрема вирішення питань матеріально-технічного, кадрового забезпечення, фінансування та підготовки кадрів [15, с. 110], однак потрібно виразити застереження щодо збору інформації, на початку якого передують визначені показники під час планування роботи. Тобто з початку збору та надходження інформації перевага і зусилля оперативних працівників визначаються в межах «виставлених показників у роботі». З урахуванням неможливості швидко подолати відповідну ситуацію в практичній діяльності, вважаємо, що результати статистичного спостереження не можуть бути єдиним, домінуючим методом інформаційного забезпечення. Для об'єктивної оцінки поширеності злочинів певного виду має бути проведене додаткове дослідження з використанням інших методів інформаційного забезпечення.

Отже, визначаємо статистичне спостереження як *метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це науково обґрунтована система прийомів отримання кримінологічної інформації, що ґрунтується на дослідженні відомостей державної статистичної звітності про злочинність на певній території за певний проміжок часу.

Слід зазначити про використання матеріалів Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та електронної бази даних єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені злочини

(кримінальні правопорушення) й інші події в ОВС. Відповідні електронні бази даних запроваджені в 2013 р., на основі відомостей можуть бути сформовані суцільні або вибіркові масиви одиниць спостереження, які мають одну або декілька спільних кримінологічно значимих ознак, які не відображаються в державній статистичній звітності щодо злочинності. Отже, може бути використана як для поглибленої оцінки стану злочинності в країні, так і для розроблення певних прогностичних оцінок [12, с. 28–29].

Запровадження Єдиного державного реєстру судових рішень як джерело інформації про злочинність надало оперативного доступу до матеріалів судово-слідчої практики, водночас переважно витіснивши безпосередній збір емпіричного матеріалу в судових архівах.

Дослідження репрезентативної вибірки матеріалів, отриманої з Єдиного державного реєстру судових рішень, надає можливість отримати розгорнуту кількісно-якісну кримінологічну характеристику злочинності в країні, здійснити кримінологічну типологію злочинів як соціальних актів, більш глибоко оцінити ступінь поширеності та характер суспільної небезпечності посягань кожного типу, визначити нові форми та способи вчинення злочинів, дослідити судово-слідчу практику щодо кримінально-правової кваліфікації злочинів, призначення покарань, врахування обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, особливості бази доказів, документування їх за окремими категоріями вчинення злочинів.

Отже, *аналіз матеріалів кримінального провадження*, на відміну від статистичного спостереження, надає можливість відтворити обставини вчинення злочину для визначення механізму злочинної поведінки, мотивації винного, детально дослідити кримінологічні риси злочинця, його взаємовідносини з потерпілим, сукупність життєвих обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання особи (а це додаткова характеристика винного), на підставі узагальнення відомостей визначити заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинів окремих видів.

Враховуючи вищезазначене, аналіз матеріалів кримінального провадження (рішень слідчих та судових органів) як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності – це оцінка процесуальних та довідково-інформаційних документів, яка здійснюється через призму ознак у процесі пізнання для визначення властивостей злочинності, її закономірностей, взаємозв'язку та взаємообумовленостей із зовнішніми і внутрішніми факторами детермінації.

Аналіз звітів, аналітичної інформації отримує значно ширшого застосування, що зумовлено як появою нових державних інституцій, так і проявом активної діяльності міжнародних організацій, підготовкою та оприлюдненням звітів у протидії злочинності.

Відповідно до щорічного звіту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини готуються звіти щодо стану порушення прав людини в різних сферах, а також скарги на діяльність органів влади та інших установ. Так, за 2015 р. кількість скарг на Міністерство внутрішніх справ України з регіональними управліннями становила 3569, за кількістю скарг переважає лише органи судової системи – 4434 [21].

Звіти, аналітична інформація урядових інституцій та міжнародних організацій існують у відкритому доступі або отримуються за допомогою інституту доступу до публічної інформації. Особливу увагу слід звернути на звіти моніторингових органів та звіти організацій в окремих сферах. Наприклад, тематичні звіти Спеціальної моніторингової місії ОБСЕ в Україні, оціночні звіти Групи держав проти корупції (ГРЕКО), Антикорупційна мережа ОЕСР для країн Східної Європи та Середньої Азії, Спеціальний комітет експертів Ради Європи з взаємної оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму (MONEYVAL), Європейська комісія за ефективність правосуддя – CEPEJ, Міжнародна організація з міграції (MOM) та інші.

У кожному обласному центрі України провадиться діяльність правозахисних організацій. Наприклад, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Київська правозахисна група, Харківська правозахисна група, Вінницька обласна правозахисна організація «Джерело надії», Дніпропетровська обласна громадська організація «Правозахисна організація «Траст» та інші, тому їх доповіді, звіти підлягають системному аналізу та визначенню векторів удосконалення практичної діяльності.

Слід зазначити також про звіти іноземних державних інституцій, що за результатами власних спостережень та досліджень визначають світовий рейтинг держави в протидії окремих злочинів, що переважно мають транснаціональний характер. Наприклад, у звіті Держдепартаменту США зазначається, що Україна у 2016 р. вчетверте поспіль віднесена до контрольного списку другої групи і потрапляє до переліку тих країн, які не в повній мірі відповідають мінімальним стандартам, щоб покласти край торгівлі людьми [22].

На підставі звітів, аналітичної інформації державних і недержавних інститутів вдається визначити недоліки в діяльності правоохоронних органів, що відображаються у зверненнях громадян про порушення прав людини, а також сформовані пропозиції щодо вдосконалення діяльності правоохоронної системи.

Ми вважаємо, що *аналіз звітів, аналітичної інформації як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це оцінка сукупності відомостей, що отримані з перевірених, співвіднесених фактів, що характеризують явища і процеси, пов'язані зі злочинністю.

Вивчення громадської думки надає необхідне інформаційне забезпечення для прийняття конкретних управлінських рішень, а саме для визначення актуальних для населення кримінальних проблем; прийняття стратегічних і тактичних планів із поліпшення криміногенної ситуації в країні, регіоні, локальній місцевості; визначення спільних інтересів у населення й поліції у сфері охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю; прийняття найбільш ефективних шляхів налагодження співпраці з населенням [14, с. 144–145].

На відміну від технології статистичного обліку, моніторинг є цільовим спостереженням з орієнтацією на виявлення тенденцій розвитку з метою прогнозування ситуації, що змінюється. Мета моніторингу – понятійне інформативне забезпечення для визначення пріоритетів, методів і засобів підвищення ефективності діяльності чи реагування на події, факти [14, с. 321].

Зміст кримінологічного моніторингу складають процеси отримання, обробки й аналізу необхідної для формулювання кінцевих висновків інформації. Застосування відповідного методу не відрізняється особливою глибиною досліджень, його завдання – забезпечити своєчасне реагування на системні зміни [2, с. 147–148].

Віктимологічний моніторинг (опитування) осіб, які стали жертвами злочинів, об'єктивно визначають як альтернативне джерело інформації про стан злочинності в країні [7, с. 68]. О.Г. Кулик зазначає про перспективність такого напрямку кримінологічного аналізу злочинності, як всеукраїнське моніторингове опитування населення з метою визначення осіб, щодо яких протягом певного періоду були вчинені злочини певних видів. Це якісно нова інформація про стан злочинності, яка суттєво відрізняється від відомостей, що містяться в державній статистичній звітності. Водночас інформація, що отримується під час віктимологічного опитування, за змістом не є негативною для респондентів, в більшості випадків немає підстав її приховувати, що забезпечує високу відповідність цих даних реальності [10, с. 55].

Результати віктимологічного опитування не можуть замінити і, тим більше, не можуть протиставлятися даним державної статистики злочинності. Ці дані мають розглядатися як одне з додаткових джерел інформації, що характеризує рівень безпеки в країні та окремих її регіонах. Зіставлення опитувальних даних із даними державної статистики злочинності можливе лише після накопичення репрезентативного інформаційного масиву за декілька років і тільки за окремими видами злочинів. Вимогою віктимологічного моніторингу є сформовані запитання в анкеті, що мають стосуватися виключно фактів життя самого респондента. Включення до анкети запитань про віктимізацію родичів або знайомих є неприпустимим, оскільки в цьому випадку дані опитування стануть непридатними для коректного статистичного аналізу [9, с. 79–81].

Опитування громадськості через призму суб'єктивного ставлення респондента дозволяє: визначити поширення суспільно-небезпечних явищ як нового прояву злочинної діяльності, поширення латентних злочинів; вивчення віктимної поведінки, кількості потерпілих від злочинних діянь, що проігнорували звернення до правоохоронної системи в силу різних

причин; розкрити упущення в діяльності правоохоронних органів, оцінити рівень компетентності представників правоохоронної системи та стан реагування на звернення громадян.

Враховуючи, що істотний вплив на розвиток суспільства здійснює Інтернет, під час організації й проведення вікітимологічних моніторингів населення необхідно використовувати широкі можливості глобальної комп'ютерної мережі [20, с. 52].

Отже, *опитування представників громадськості (моніторинг) як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це науково-обґрунтована система прийомів отримання первинної кримінологічної інформації від респондентів з орієнтацією на виявлення реального стану, тенденцій злочинності з метою здійснення подальшого прогнозування.

Використання системи моніторингу ресурсів тісно пов'язано з контент-аналізом одержав назву контент-моніторинг. Під контент-моніторингом найчастіше розуміють змістовний аналіз інформаційних потоків із метою отримання необхідних якісних і кількісних зрізів, який ведеться постійно протягом не визначеного заздалегідь проміжку часу [6].

Саме безперервна аналітична обробка повідомлень є найхарактернішою рисою контент-моніторингу, на відміну від контент-аналізу, оскільки здійснюється безперервно в часі. Контент-аналіз публікацій у ЗМІ як метод використовують як попередню експрес-оцінку зібраних фактів. Унікальність контент-моніторингу полягає в об'єднанні змістових і кількісних методів контент-аналізу [3].

І в практичній діяльності, і в наукових дослідженнях визначено, що публікації в ЗМІ – джерело кримінологічної інформації, оскільки ЗМІ спроможні поширювати ідеї, почуття, настрої, що сприяють вчиненню злочинів або стримують скоєння злочинних дій [17]. Тому слід приділяти увагу в публікаціях в ЗМІ не тільки інформації, що має негативний характер, але також відомостям, в яких створюється «позитивний» образ представників злочинного світу [8, с. 149].

Разом із тим слід враховувати недоліки в роботі ЗМІ, що викликано бажанням опублікувати найбільш цікаву інформацію і тим самим підняти рейтинг та конкурентоздатність у сфері мас-медіа. У пошуках ексклюзиву і першочерговості висвітлення подій, особливо пов'язаних із інформацією з місця злочину (що характеризується «швидкостиглістю інформації»), преса допускає ряд серйозних прорахунків, що стосуються достовірності та об'єктивності інформації, розголошення оперативної інформації [13, с. 222].

Вважаємо, що контент-моніторинг інтернет-ресурсів, у тому числі публікацій ЗМІ та інтернет-ЗМІ, як *метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це оцінка інформаційного контенту про злочинність за якісними та кількісними характеристиками з метою отримання нової кримінологічної інформації про тенденції, закономірності та взаємобумовленості злочинної поведінки протягом не визначеного заздалегідь проміжку часу.

Експертна оцінка як метод інформаційного забезпечення ґрунтується на високому рівні знань та отриманому досвіді в певній сфері діяльності. Часто втілюється у формах науково-практичного забезпечення в наукових статтях [1], монографіях [11], публічних виступах із використанням медіа-ресурсів для залучення широкої аудиторії. Ризики використання цього методу експертних оцінок полягає в недостовірній оцінці подій і явищ через брак досвіду та рівня знань. Обговорення певної проблеми, пов'язаної зі злочинністю, автоматично не визнається застосуванням методу експертних оцінок. Під час використання відповідного методу інформаційного забезпечення в протидії злочинності перевага має бути віддана компетентним, авторитетним, вузькопрофільним фахівцям, представникам різних наукових шкіл, напрямків, які ґрунтують свою думку щодо певного явища, події на знаннях, досвіді та власній інтуїції.

Досить інформативними є колегіальні звіти експертів, що надають свої висновки з різних спектрів проблеми і напроцьовують узгоджені рекомендації для удосконалення діяльності в їх сфері. Перевагою є те, що залучаються незалежні експерти від правоохоронної системи, державних органів, які мають вагомий досвід діяльності у відповідній сфері та знання щодо реального, прихованого, стану справ, враховуючи проблематику.

Мова йде про зворотній зв'язок на впровадження заходів у протидії злочинності урядових інституцій з боку представників громадського суспільства. Це є результатом вико-

ристання методу експертних оцінок, який ґрунтується на чисельних спостереженнях, результатах репрезентативних досліджень і аналізові матеріалів з окремої тематики групою експертів, що мають фахову підготовку і досвід у певній сфері.

Враховуючи вищезазначене, *метод експертних оцінок як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це спосіб отримання кримінологічної інформації про злочинність, її стан та тенденції, що ґрунтується на висловлених припущеннях експертів, що формують свою думку на знаннях, досвіді та власній інтуїції.

Висновки. У межах наукової статті була зроблена спроба відобразити сутність, переваги та недоліки методів інформаційного забезпечення в протидії злочинності, серед яких – статистичне спостереження, аналіз матеріалів кримінального провадження, аналіз звітів, аналітичної інформації, опитування представників громадськості, віктимологічний моніторинг осіб, контент-моніторинг інтернет-ресурсів, метод експертних оцінок, що обираються залежно від особливостей джерел кримінологічної інформації. Разом із тим здійснений аналіз методів окреслює перспективи подальших наукових розробок щодо збору та обробки інформації про злочинність.

Список використаних джерел:

1. Баганець О. Стан злочинності в державі за 2015 рік та результати протидії їй з боку держави і як це пов'язано із реформуванням правоохоронних органів / О. Баганець – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.baganets.com/blogs-baganets/stan-zlochinnost-v-derzhav-za-2015-r-k-t.html>.
2. Бандурка О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.
3. Берко А.Ю. Система контент-моніторингу новинних інтернет-ресурсів / А.Ю. Берко, Я.П. Кісь, В.І. Суховерський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/natural/Vnulp/ISM/2011_699/02.pdf.
4. Болотова В.О. Партнерство та співробітництво міліції з населенням: стан, проблеми, рекомендації / В.О. Болотова, Д.О. Кобзін, А.М. Клочко та ін. ; за заг. ред. В.О. Соболева, Ю.О. Свеженцевої. – Х. : Поларт, 2005. – 240 с.
5. Годунов И.В. Некоторые аспекты информационно– аналитической работы в деятельности правоохранительных органов в сфере противодействия преступности / И.В. Годунов, В.М. Анисимков // Человек: преступление и наказание. – 2012. – № 4(79). – С. 107–108.
6. Григорьев А. Контент-мониторинг сетевых информационных потоков / А. Григорьев, Д. Ландэ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infostream.com.ua/infostream/publ/cbr/index.shtml>.
7. Джужа О. Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в Україні / О. Джужа, Д. Голосніченко, А. Кирилюк // Право України. – 2003. – № 12. – С. 65–70.
8. Желудков М.А. Особенности информационного обеспечения деятельности органов внутренних дел по противодействию экономической преступности / М.А. Желудков // Вестник Владимирского юридического института. – 2007. – № 3(4). – С. 146–149.
9. Кулик О.Г. Всеукраїнське віктимологічне моніторингове опитування населення : теоретичні та організаційно-методичні засади / О.Г. Кулик // Наука і правоохоронна діяльність. – 2008. – № 1. – С. 76–84.
10. Кулик О. Кримінологічний аналіз злочинності в Україні: напрями вдосконалення методології та методики / О. Кулик // Право України. – 2009. – № 7. – С. 52–57.
11. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання / О.Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.
12. Кулик О.Г. Система моніторингових досліджень злочинності в Україні та її кримінологічне значення / О.Г. Кулик // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : Тези доповідей наук.-теор. конф. (м. Київ, 20 березня 2014 року) / Ред. кол.: В.В. Коваленко, В.В. Черней, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін. – К. : Національна акад. внутр. справ, 2014. – С. 28–29.

13. Мирзорин М.Л. Средства массовой информации при освещении преступных событий: анализ недостатков в работе / М.Л. Мирзорин // Проблемы якості інформації про злочинність: Кримінологічні дослідження: вип.4 ; Луган. держ. Ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 222–228.
14. Оболенський Ю.М. Розробка системи показників для моніторингу діяльності державних органів / Ю.М. Оболенський, В.М. Сороко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3(15). – С. 321–329.
15. Одинцова О.В. Джерела кримінологічної інформації про організовану злочинність та їх використання у кримінологічній науці та практиці: дис. ... канд. юрид. нау : 12.00.08 / О.В. Одинцова. –Х., 2012. – 182 с.
16. Оціночні звіти групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) щодо стану корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.minjust.gov.ua/anti_corruption_grecorep.
17. Горшенков Г.Н. Преступность среди социальных подсистем / Г.Н. Горшенков, П.А. Кабанов, В.В. Колесников и др. ; под ред. Д.А. Шестакова. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 353 с.
18. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник / В.І. Романчиков. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 254 с.
19. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/metod>.
20. Храмов С.М. Віктимологічний моніторинг населення як засіб виявлення латентних злочинів/ С.М. Храмов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 3. – С. 49–52.
21. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/Dopovid_2015_10b.pdf.
22. Trafficking in persons report June 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.state.gov/documents/organization/258876.pdf>.

